

ЗНАЧЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ ІЗ УПРАВЛІННЯ ЗАКЛАДАМИ ОСВІТИ

THE IMPORTANCE OF REFLECTION IN THE ACTIVITIES OF SPECIALISTS IN THE MANAGEMENT OF THE EDUCATIONAL INSTITUTIONS

У статті аналізуються логіка розвитку й етапи вивчення рефлексії у європейській філософській і психологічній думці. Автор підкреслює, що управлінська діяльність – це специфічний вид професійної діяльності, який висуває певні вимоги до особистості управлінця і його професійних якостей. Розглядається також значення рефлексії та рефлексивності у професійній діяльності фахівця з управління закладами освіти. У широкому розумінні рефлексія – це міркування, осмислення, самовладання, самоаналіз своєї діяльності у системі відношень зі світом, у якому функціонує особистість. Такі функції свідомості, як виділення людиною себе з навколишнього середовища та протиставлення себе йому як суб'єкта об'єкту; узагальнення та цілеспрямоване відображення зовнішнього світу; впізнання, розуміння; попередня мислительна побудова дії і прогноз їхніх наслідків; контроль та управління поведінкою особистості, її здатність звітувати перед собою про події, які відбуваються, уможливаються завдяки рефлексії. Зазначено різні підходи до вивчення проблеми рефлексії, виділено підстави для класифікації численних підходів, що свідчить про багатоаспектність і складність цієї проблеми. Розглядаючи рефлексію як процес і як механізм, вказуємо на його глобальність, базовість, онтологічність.

У статті представлено різні підходи до визначення сутності рефлексії у вітчизняній психології, акцентується на необхідності рефлексивного мислення у професійній діяльності управлінця, важливості формування рефлексії та рефлексивності. Рефлексія фахівця з управління закладами освіти сприяє розширенню та збільшенню зони внутрішнього плану та зовнішньої активності; відображає способи контролю, оцінки й усвідомлення управлінцем своєї діяльності. Однією з головних ознак рефлексії фахівця з управління закладами освіти є її орієнтація на професійну управлінську діяльність, яка передбачає спрямованість мислення управлінця на самого себе, на власні процеси засвоєння соціального досвіду, на усвідомлення структури управлінської діяльності та її результатів.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, фахівці з управління закладами освіти, управлінська діяльність у системі освіти, професійна етика.

The article analyzes the logic of development and stages of the study of reflection in European philosophical and psychological thought. The author emphasizes that management is a specific type of professional activity that makes certain demands on the personality of the manager and his professional qualities. The importance of reflection and reflexivity in the professional activity of a specialist in the management of educational institutions is also described. In the general sense, reflection is reasoning, comprehension, self-control, self-analysis of one's activity in the system of relations with the world in which the personality functions. Such functions of consciousness as the separation of oneself from the environment and opposition of oneself to it as a subject to object; generalization and purposeful reflection of the external world; recognition, understanding; preliminary mental construction of actions and forecast of their consequences; control and management of individual behavior, its ability to report to themselves about the events that occur, made possible by reflection. Different approaches to the study of the problem of reflection are indicated, the bases for classifications of numerous approaches are allocated, which testifies to the multifacetedness and complexity of this problem. Considering reflection as a process and as a mechanism indicates its globality, basicity, ontology.

The article presents different approaches to defining the essence of reflection in domestic psychology, emphasizes the need for reflective thinking in the professional activities of the manager, the importance of the formation of reflection and reflexivity. Emphasis is placed on the fact that the reflection of specialists in the management of the educational institutions contributes to the expansion and increase of the area of internal plan and external activity; reflects the ways of control, evaluation, and awareness of the manager of their activities. One of the main features of the reflection of a specialist in the management of the educational institutions is its focus on professional management, which involves the focus of the manager's thinking on himself, on their own processes of learning social experience, awareness of the structure of management and its results.

Key words: reflection, reflexivity, specialists in management of educational institutions, management activity in education, professional ethics.

УДК 159.955.4:371.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.14>

Блохіна І.О.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології і педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Стан системи освіти характеризується низкою проблем, однією з яких є невідповідність методів і технологій управління закладами освіти сучасним вимогам. Впровадження інноваційних технологій вимагає не лише навчальний процес, а й управління в системі освіти. Управління

закладом освіти повинно бути системне, багаторівневе; таким, що охоплює всі елементи педагогічної системи, узгоджує процеси управління і самоуправління, зовнішні вимоги та внутрішні мотиви учасників навчального процесу, створює простір для варіативності педагогічної діяльності відповідно до реальної

ситуації зі збереженням стратегічних напрямів, сприяє саморозвитку, самореалізації суб'єктів управлінського процесу. Таке управління є діяльністю на рефлексивній основі.

Отже, осмислення власної свідомості, власних дій, встановлення правильних відносин між суб'єктами управління, самопізнання власного «Я» пов'язане з високим рівнем розвитку рефлексії та виступає однією з важливих умов успішності діяльності фахівця з управління закладами освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Згідно із сучасною концепцією розвитку освіти управління має ґрунтуватися на синергетичному підході, який є основою розгляду складних систем, що самоорганізуються і саморозвиваються за умов нестабільності. Відповідно до синергетичного підходу в рефлексивному управлінні слід враховувати, що система навчального процесу, як і будь-яка відкрита система, обмінюється інформацією з іншими системами, не піддається жорсткому впливу і буває амбівалентною, тобто певне місце в ній займають випадковість і змінність. Наукові праці С. Степанова, Е. Варламової присвячені проблемі рефлексивно-інноваційного підходу до підготовки управлінських кадрів, у працях І. Стеценко, І. Бессонової, А. Бехоєвої розглянуто навчання студентів засобів рефлексії у процесі професійної підготовки. О. Лаптева, В. Агеєв присвятили свої дослідження розвитку рефлексивного мислення у студентів університету та рефлексивного управління власним професійним розвитком. Однак питання взаємозв'язку управлінської діяльності керівників закладами освіти з рефлексією розроблене недостатньо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рефлексія дозволяє людині свідомо планувати, регулювати та контролювати своє мислення, оцінювати не тільки істинність думок, але і їхню логічну правильність; знайти відповіді на певні питання, пов'язані із професійною управлінською діяльністю, які без її застосування рішенням не піддаються [2]. Тому, на нашу думку, рефлексія є одним з універсальних внутрішніх механізмів підвищення ефективності управлінської діяльності керівника: прийнятих ним рішень, поведінки в колективі, роботи в організації загалом, а також власного розвитку.

Поняття «рефлексія» знаходиться в центрі уваги представників різних наук: філософії, психології та інших галузей. Зазначений термін у науковий обіг ввів Р. Декарт, котрий розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, що розглядає свідомість як мислення. Філософ ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись від зовнішнього, тілесного. На думку Дж. Локка, рефлексія – це джерело особливого

знання, коли спостереження індивіда спрямовується на внутрішні дії свідомості, тоді як відчуття мають своїм предметом зовнішні речі. Фактично в цьому умовиводі вчений розводить поняття «рефлекс» і «рефлексія» й визначає останнє як особливе джерело знань, народжене внутрішнім досвідом. Таке тлумачення рефлексії стало потім аксіомою інтроспективної психології, котра розглядає рефлексію як спосіб спостереження за психічними актами [11].

У сучасному філософському розумінні рефлексія трактується як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини» [12].

У психологічній науці рефлексія розглядається як процес самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу, стану психічних процесів. Рефлексія – не тільки знання й розуміння самого себе, але і встановлення того, як інші розуміють і сприймають твою особистість, емоційні реакції та когнітивні уявлення. Це «процес подвійного, дзеркального взаємодоброження суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей одне одного» [9].

На думку С. Рубінштейна, який виділяє два способи життя: перший – це безпосереднє життя у міжособистісних зв'язках, другий (рефлексія) – здатність людини займати позицію поза життям, дивитися на життя з боку, саме через рефлексію виникає у людини філософське усвідомлення життя, її моральне становлення. Науковець зазначав, що завдяки наявності рефлексії суб'єкт стає здатним здійснювати управління діяльністю, досягати мети. Виникнення рефлексії зумовлене всім ходом життя і діяльності індивіда, завдяки їй здійснюється опосередкована взаємодія суб'єкта зі світом, у ході переломлення зовнішніх впливів через специфіку суб'єктивного світу особистості. Рефлексія виступає як «внутрішні умови, включені в загальний ефект, зумовлений закономірним співвідношенням зовнішніх і внутрішніх умов» [13].

Отже, встановлено, що рефлексія може бути здійснена людиною лише над тим, що їй притаманне: думками (у Р. Декарта), почуттями (у Дж. Локка), безпосереднім життям (у С. Рубінштейна). Відповідно, рефлексія в управлінській діяльності можлива у фахівця щодо своєї власної діяльності.

Сучасні розробники рефлексивної діяльності стверджують, що рефлексія є синтетичною психічною реальністю, яка є одночасно процесом, властивістю і станом, притаманним лише людині, і станом усвідомлення чого-небудь, і процесом репрезентації психіці свого влас-

ного змісту (А. Карпов). Включення рефлексивних функцій у діяльність ставить індивіда в позицію дослідника щодо власної діяльності та не зводиться до жодної з них [5].

С. Степанов та І. Семенов виділяють кооперативну (соціально-перцептивну), комунікативну, особистісну й інтелектуальну рефлексію [3, с. 10].

Кооперативна рефлексія забезпечує проектування колективної діяльності та кооперацію спільних дій суб'єктів діяльності. Комунікативна рефлексія виступає як найважливіша складова частина розвиненого спілкування і міжособистісного сприйняття, яка характеризується О. Бодальовим як специфічна якість пізнання людини людиною. Особистісна рефлексія досліджує власні вчинки суб'єкта, образи власного «Я» як індивідуальності. На думку С. Степанова, особистісна рефлексія здійснюється через переживання безвиході й осмислення завдання, ситуації як нерозв'язаної, невіршеної; апробування особистісних стереотипів і їх дискредитації, переосмислення особистісних стереотипів, проблемно-конфліктної ситуації та самого себе в ній [10]. Ю. Орлов вважає, що особистісний тип рефлексії виконує функцію самовизначення особистості [7]. Інтелектуальна рефлексія відображає проблеми організації когнітивних процесів переробки інформації та розробки засобів навчання рішення типових задач.

Цікавий підхід до розуміння рефлексії знаходимо у В. Белікова, котрий розглядає діяльність як рефлексуючу активність, підпорядковану свідомості. Рефлексія неможлива поза свідомістю, що припускає наявність інтелекту [1, с. 13].

На думку Г. Щедровицького, рефлексія – це механізм засвоєння, умова появи в індивіда нових способів діяльності та нових спроможностей [14]. Розкриваючи зміст цього механізму, автор висловлює судження про те, що для появи нових засобів і способів діяльності необхідно, щоб сама діяльність стала предметом спеціального дослідження, щоб на неї спрямовувалася б нова вторинна діяльність. Інакше кажучи, повинна з'явитися рефлексія стосовно вихідної діяльності.

Зміст поняття рефлексії, яке розкривається, виходячи з характеру її функцій, конструктивної та контрольної, описала М. Тутушкіна. З позиції конструктивної функції рефлексія – це процес пошуку і встановлення розумових зв'язків між ситуацією і світоглядом особистості у певній сфері; активізація рефлексії для включення її в процеси саморегуляції в діяльності, спілкуванні та поведінці. З позиції контрольної функції рефлексія – це процес налагодження, перевірки та використання зв'язків між ситуацією і світоглядом особистості; механізм відображення або використання

результатів відображення для самоконтролю в діяльності або спілкуванні [6].

С. Васьковська наголошує на тому, що поява рефлексії свідчить про перехід від повної включеності самосвідомості у діяльність до формування нових самосуб'єктних відносин. Тобто рефлексія відображає дійсне ставлення суб'єкта не лише до діяльності, а й до себе в цій діяльності [8].

Отже, очевидним є той факт, що рефлексія – це не просто розуміння суб'єктом самого себе, але і розуміння того, яким чином навколишні знають і розуміють рефлексуючу особистість, її особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення, а рефлексивність – здатність людини до самозвіту про фіксовані факти свідомості, до самоаналізу власних психічних станів.

У контексті нашого теоретичного дослідження основною метою є встановлення взаємозв'язку управлінської діяльності керівників із рефлексією, спрямованою на розвиток самосвідомості, осмислення й орієнтацію дій суб'єкта (інтелектуальна рефлексія), на самоорганізацію, рух через самопізнання й самоаналіз себе, свого стану – внутрішніх психічних актів, своєї мислительної діяльності, цілісного «Я» (особистісна рефлексія), і через осмислення (аналіз) людиною особистості й діяльності партнера по спільній діяльності, взаємовідображення суб'єктами одне одного (міжособистісна рефлексія) з виходом на рефлексивну позицію особистості.

Рефлексивні механізми діяльності виступають як єдина структура, яка формується протягом онтогенетичного розвитку особистості, її соціалізації іта навчання та регулює як предметну діяльність, так і міжособистісні взаємодії. Рефлексія виступає як механізм розвитку і регуляції діяльності, у свою чергу, діяльність є предметом рефлексії. Рефлексія розглядається як дія, що спрямовується уявленням про результат, який має бути досягнутий; дії, яка здатна коригувати цю діяльність, а також призначеної для планування перспективної діяльності. Співвіднесення категорій «рефлексія» і «діяльність» змушує по-новому поглянути на природу рефлексії та рівень організації цього явища порівняно з іншими психічними процесами та властивостями. Таким чином, діяльнісний підхід до досліджуваного явища дозволяє розглядати рефлексію при пізнанні зовнішнього і свого внутрішнього світу, а також внутрішнього світу інших людей як єдину психологічну реальність – рефлексивну дію.

Функціональна роль рефлексивності особистості найбільш значима у «суб'єкт-суб'єктних» видах діяльності, тобто таких, які припускають інтенсивні міжособистісні взаємодії, особливо в діяльності управлінській. Тому фахівець з управління закладами освіти

повинен володіти високим рівнем розвитку як інтелектуальної, так і кооперативної рефлексії.

Однією з головних ознак рефлексії є її орієнтація на діяльність, у т. ч. професійну управлінську діяльність, яку ми будемо розуміти як спрямованість мислення управлінця на самого себе, на власні процеси засвоєння соціального досвіду, на усвідомлення структури управлінської діяльності та її результатів. Якщо рефлексія – це ланцюжок внутрішніх сумнівів, міркувань із собою, викликаних життєвими питаннями, труднощами, пошуками варіантів відповіді на нові питання, то рефлексія управлінської діяльності – це також внутрішня робота: співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, чого вимагає професійна етика, наявними про неї уявленнями. Управлінська діяльність з урахуванням професійної етики як творчий процес неможлива без рефлексії – пошуку, самооцінки, обговорення із собою власного досвіду управління, реального й уявлюваного.

Здібності керівника до рефлексії найбільш повно проявляються в таких видах професійної управлінської діяльності: оцінці виробничої ситуації, у т. ч. поведінки інших людей; визначенні мети; аналізі виробничих проблем, прийнятті рішень; визначенні відносин і дій у міжособистісній чи груповій взаємодії, а також виборі стратегії та тактики організаційної поведінки загалом; оцінці та поясненні свого службового становища.

У професійній управлінській діяльності особистість керівника виступає одним із основних факторів успішності діяльності. Саме тому можна стверджувати, що рефлексивна самоорганізація виступає однією з основних умов відповідності дій фахівця з управління закладами освіти своїй управлінській функції. Поза розвиненістю рефлексивної свідомості й оволодінням багатьма культурними критеріями рефлексивної самоорганізації, нормами професійної етики у керівника мало можливостей знизити ступінь залежності успішності професійної управлінської діяльності від рівня своєї професійної компетентності. Набуття рефлексивної культури, забезпечення її засобами інтелектуального та духовного типів призводить до визначеності рефлексивного процесу, а відповідно, і управлінського процесу загалом. У рефлексії виявляється певна сторона та міра форми діяльності, виникають обов'язки, норми рефлексії, відповідальність за їх реалізацію.

Рефлексивна самоорганізація управлінця спирається на розгляд себе як суб'єкта й особистість, включену у професійну діяльність і таку, яка входить у певний простір діяльності. Тому в рефлексії відстежується не тільки власне рішення управлінських завдань і проблем, не тільки зміна циклів управлінської діяльності, але і лінія всього професійного

шляху управлінця, а також власне його життєвий шлях. Зокрема, особливу роль виконує фокусування уваги управлінця на своїх здібностях до реалізації фіксованих вимог, їх типу та цілісності у професійній діяльності. Саме за таких умов з'являється можливість самозміни та саморозвитку. Систематичність акцентування уваги в рефлексії забезпечує появу реконструктивних, прогностичних і проектних уявлень про хід зміни професійних здібностей у контексті лінії змін себе як суб'єкта й особистості. Чим ретельніший такий рефлексивний аналіз, тим конкретнішими є проекти самозміни, саморозвитку, участі у зовнішньо організованому навчанні, тим точніше постановка основних задач в управлінні у контексті реалістичного погляду на свої власні можливості.

Результатом застосування рефлексивних дій завжди є певний розвиток професійної діяльності, пов'язаний із розвитком інтелектуальних здібностей і особистості загалом. Кожен етап рефлексивного розвитку веде до зростання професіоналізму особистості, в якому можна виділити такі ланки: формування рефлексивних дій; розвиток інтелектуальних здібностей; більш активне застосування рефлексії у професійній діяльності; вдосконалення професійної діяльності; зміни у структурі особистості фахівця з управління закладами освіти.

Підсумовуючи, слід зазначити, що однією з найважливіших характеристик діяльності людини є рефлексія, яка дозволяє забезпечити основні функції свідомості: виділення людиною себе з навколишнього середовища та протиставлення себе йому як суб'єкта об'єкту; узагальнення та цілеспрямоване відображення зовнішнього світу; впізнавання, розуміння; попередня мислительна побудова дій і прогноз їхніх наслідків; контроль та управління поведінкою особистості, її здатність звітувати перед собою про події, які відбуваються. Рефлексія фахівця з управління закладами освіти сприяє розширенню та збільшенню зони внутрішнього плану та зовнішньої активності; відображає способи контролю, оцінки й усвідомлення управлінцем своєї діяльності.

Лініями формування рефлексивності можуть стати розширення стратегій рефлексувань у процесі вирішення нестандартних завдань, що вимагають розв'язання проблемних ситуацій із високим ступенем конфліктності, навчання аналізу управлінських ситуацій, а також включення різноманітних психологічних методів комплексного формування професійної самосвідомості.

Таким чином, фахівець з управління закладами освіти, на нашу думку, повинен володіти розвинутою здатністю до рефлексії, що сприятиме його успішній професійній діяльності, орієнтованій на норми професійної етики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беликов В.А. Личностная ориентация учебно-познавательной деятельности. Челябинск : Факел, 1995. 141 с.
2. Блохіна І.О. Психологічні чинники становлення професійно-етичних настановлень майбутніх фахівців з управління навчальними закладами : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ, 2012. 20 с.
3. Дударева В.Ю. Феноменология рефлексии и ее изучение в современной зарубежной психологии. *Психология. Журнал высшей школы экономики*. 2008. Т. 5. № 1. С. 101–120.
4. Кант И. Сочинения. Москва : Политиздат, 1966. Т. 1. 590 с.
5. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Изд-во ИП РАН, 2004. 424 с.
6. Кашапов М.М. Психологический анализ методов исследования педагогического мышления. *Психология педагогического мышления: теория и эксперимент* : сборник статей / под ред. М.М. Кашапова. Москва : ИП РАН, 1998. С. 80–92.
7. Орлов Ю.М. Саногенное мышление. Москва, 2006. Кн. 1. 96 с.
8. Психологія особистості : Словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
9. Психология : словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. 702 с.
10. Степанов С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. Москва : Наука, 2000. 173 с.
11. Канке В.А. Философия : учебное пособие. Москва : Логос, 2001. 272 с.
12. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. Москва : Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.
13. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки. Москва : Наука, 1978. 391 с.
14. Якунин В.А. Обучение как процесс управления: Психологические аспекты. Ленинград : ЛГУ, 1988. 160 с.